

POLITIKAI SZEREPEK ÉS SZEMÉLYISÉGEK A HUSZADIK SZÁZADBAN

Ormos Mária

az MTA r. tagja, egyetemi tanár, PTE Magyarország és Európa Kutatócsoport,
PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék – ormosm@axelero.hu

Kossuth Lajos nem várt Bismarckra, hogy kimondja: a politika a lehetőségek tudománya. Valószínűleg sejtelve sem volt róla, hogy ezzel beharangozta a politikus új típusának megjelenését Magyarországon. Ugyancsak ő volt az is, aki felfedezte a sajtó jelentőségét, valamint a tömegekkel való közvetlen szótértés, ma azt mondanánk, a kommunikálás fontosságát. Nemcsak kiváló szónoki adottságait kamatoztatta e célra, de jól tudva, hogy az országgyűlésben elhangzó beszédek nem jutnak messzire, tudósítani kezdett róluk, majd – jóval később – toborzó körútra indult, hogy mindenkinek személyesen üzenjen. Felfogta, hogy a személyes kapcsolatnál semmi sem hatékonyabb. Sem a véres kard, sem az írásbeli rendelet.

E kettős politikai fordulat – racionalitás és tömegkommunikáció – Nyugat-Európában jóval előbb kezdődött, és kisebb-nagyobb hullámzásokkal, kitérőkkel előbbre haladt, mint hazánkban. Voltaképpen már Machiavelli e két dologra tanította a fejedelmet: a lehetőségek felismerésére, kihasználására és a megfelelő látszatok megteremtésére a tömegek számára. Maguk a politika intézői – ha nem is mondták ki – többnyire mindig is a lehetőségek világában igyekeztek maradni, tudatos és hangoztatott törekvéssé azonban ez majd csak a nagy racionalista hullám hatására vált. A

politikával szemben támasztott követelmény szintjén azóta is meghatározó maradt. Ami pedig a második jellemvonást illeti, remélem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy bár a nagy jelenetek hatását már jóval korábban felismerték, és ha hihetünk a tudósításoknak, néhány nagy demagóg már az ókorban is élt vele, a politikai szereplők a francia forradalom éveit vitték a politikát – immár rendszeresen – a színpadra.

Mindenesetre fontosnak tűnik, hogy a kossuthi gondolat és maga Kossuth mint politikai szereplő a modernizálásra irányuló erőfeszítések és egyúttal a nemzeti célért folytatott küzdelem közepette jelent meg Magyarországon. Azt hiszem ugyanis, hogy Európában a szóban forgó kettős fordulat a modernizálás és igen gyakran a nacionalizmus egyik kifejeződésékként fogható fel. A politika két nagy biztosító pillérét alkotta, hogy egyrészt realistának és racionálisnak tüntette fel magát, másrészt pedig, hogy elképzeléseit széles rétegekkel el akarta fogadtatni, és ezáltal mintegy szentesítéshez is jutott. A túlvilági felhatalmazás helyébe egy olyan társadalmi felhatalmazás lépett tehát, amely részben a politika ésszerűségén, részben ennek elismerésén és az elismerést biztosító kommunikáción nyugodott. Az utóbbi feltétel viszont annak mértékében növekedett fontosságában, minél szélesebb tömegek vettek részt a

politikai szféra kialakításában, vagyis minél többen rendelkeztek választójoggal.

Az új formula azonban eleve magába zárta azt a lehetőséget, hogy a racionalizmus megmaradhatott a látszat szintjén, a tömegekkel kialakított szótértés pedig alapulhatott félreértésen, félrevezetésen vagy akár demagógián is. Mindenkor és mindenféle államforma keretében szükség volt arra, hogy a politikus mondandója részben valóban megfeleljen a valóságnak, legalább a valóság egyes szeleteinek, morzsáinak vagy a valóság látszatának, valamint arra, hogy ezek és más eszközök segítségével biztosítsa a konszenzus alapját, tehát a saját legitimitását. Úgy vélem, hogy ez – *mutatis mutandis* – nemcsak az ismétlődő választások által korlátozott demokráciákban, de a szinte korlátlan hatalommal rendelkező diktatúrákban is megkerülhetetlen követelmény. A lelepleződés veszélye ugyanis állandóan fennáll, a kérdés csak az, hogy ez gyorsan vagy viszonylag hosszú idő alatt következik-e be.

A választójog kiszélesedésének hatására az eleinte talán még kedvtelésből vállalt „kampányolás” utóbb elháríthatatlan kötelességgé alakult át. A folyamat úgyszólván észrevétlenül progrediált, ám annál határozottabban nyomta rá a bélyegét nemcsak a szűk értelemben vett politikára, de az egész közéletre, sőt az egész társadalomra. A jelenleg érvényesülő két fontos intelem: a politikusnak el kell adnia az áruját, és vele együtt el kell adnia önmagát. Amíg a kezdetektől a mai megállóig eljutottunk, a változatok, típusok tarkabarka kavalkádja vonult végig a történelmen. Kipróbáltak minden elképzelhető, amiről azt gondolták, hogy a realitás, a racionalitás benyomását kelti, és minden maszkot, amelyről hinni lehetett, hogy eladható a döntések szempontjából mind megkerülhetlenebb tömegeknek. Minden politikai áramlat, minden idea az ésszerűség, az egyedül

helyes út jegyében árulta magát, még az is, amely valójában leginkább érzelmekre akart hatni. Megszületett a szocialista vágyálm tudományos változata, tudományos alátámasztást kapott a nacionalista hisztériát kifejező fajelmélet, tudományos fejtegetésekkel vették körül a birodalomalapítási kísérleteket.

Utcai fogásokkal mindenesetre nemcsak radikális újitók éltek, de egyre többen azok közül is, akik egyelőre a City elegáns öltönyét viselték. Miközben 1919 folyamán Párizsban nagypolitikát csináltak, és a világ jövőjét akarták beszabályozni, a legtöbb politikai szereplő saját választóközösségén tartotta legalább az egyik szemét, és többek között annak izlésétől is függővé tette, hogy mit fogadjon el és írjon alá, mint a reáliáknak megfelelő, racionális megoldást. Pontosabban szólva: annak a látszatát. Az utca hangulatát időnként egyúttal pajzsként is maguk elé tartották, vagyis manipuláltak a manipuláltakkal.

A racionalitás tényleges érvényesülésének nem csak a választótömegekkel kapcsolatos aggodalmak szabtak határt, hanem az elmebeli restség, a valóságos helyzet követelményeinek a fel nem ismerése is. Az elmúlt század húszas éveiben olyan általános gazdaság-, kereskedelem- és pénzügyi politikát folytattak illetve diktáltak az arra hivatott fórumok, mintha csak erőnek erejével akarták volna tovább rontani a dolgokat és felidézni a világválságot. Ebben viszont a politika mindenkor nagy kerékkötője volt a főbűnös: a jelenhez való kötöttsége, ami többnyire megakadályozza, hogy hosszú távra reagáljon, még akkor is, ha maguk a szereplők tisztában vannak vele, hogy ezt kellene tenniük.

A realitások nagy tisztelete közepette tehát hamar megszületett az „álrealista”. Machiavelli e típust voltaképpen már nem csak ismerte, de mintegy általánosította, mert követelménynek tartotta, hogy a feje-

delem a számára szükséges látszatot mindenkor megteremtse, függetlenül attól, hogy mi az igazság. Az álrealista meghatározás viszont Bibó Istvántól származik, aki azt a huszadik században csupán a közép- és kelet-európai politikusokra alkalmazta. A valóságnak megfelelően kimondhatjuk azonban, hogy az elmúlt évszázad során az álrealisták csakúgy hemzsegték a világ minden sarkában. Tele volt a világ olyan politikusokkal, akik elég jól tudták, hogy veszedelmes lépéseket tesznek a jövő szempontjából, mégis megtették, mert a pillanatnyi hatalmi helyzet azt látszott megkívánni. Lloyd George például tudta, hogy Németországtól nem lenne szabad megkövetelni minden háborús kár megtérítését, beleértve ebbe a hadirokkantak, özvegyek és árvák ellátását is. Ostobaságnak tartotta Ausztria-Magyarország gazdasági egységének megszüntetését, és hibásnak a lengyelek megajándékozását több mint kétmillió némettel, Csehszlovákiát pedig több mint hárommillióval. Tudatában volt annak is, hogy ésszerűtlen és egyúttal igazságtalan a magyar milliók elszakítása anyországtól. E hibás, ostoba és igazságtalan döntéseket mégis sorra aláírta. Vajon nem volt-e ő is álrealista?

Mindenesetre e téren nem tanácsos túlzásokba bocsátkoznunk, és nem szabad azt hinnünk, hogy a népszerűség jegyében a politikusok kizárólag álrealista lépéseket tettek, mert ha így lett volna, vélhetően már nem is lenne miről beszélgetnünk. Ez annyit jelent, hogy a politikának és a politikusnak az új játékszabályok elfogadása esetén is van mozgástere aszerint, hogy valóban az ésszerűnek tartott és tartható lépéseket akarja-e „eladni” az alkuhoz szükséges kisebb-nagyobb engedmények és hókusz-pókuszok árán, vagy éppen ellenkezőleg, irracionális törekvéseit próbálja-e beöltöztetni az ésszerűség köntösébe. A két végpont között természetesen sok vál-

tozat megfér, amelyek között eminens szerep jut az egyszerű tévedésnek. Mindazonáltal fennmarad az alapvető kérdés, az, hogy egyáltalán mi nevezhető a reáliáknak megfelelő racionalitásnak? Mivel a politika az emberről szól, és mivel az ember legintimebb vágya, hogy jól éljen, és biztonságban tudja magát és utódait, vélhetően csak az a politika felel meg e kritériumnak, amely a lehető legtöbb embernek biztosítja a lehető legnagyobb jólétet és a lehető legszilárdabb biztonságot. A többi valóban a mindenkori lehetőségek és esetlegességek birodalmába tartozik.

Egy dolog mindenestre teljesen világos: az új idők új politikustípust követeltek meg. A politikusok osztályozása, kategóriákba sorolása egy időben nagy divat volt, és egy sajátos, meglehetősen félrevezető, sőt olykor álszent módon napjainkban is megfigyelhető jelenség. Osztályozták a politikusokat (miként másokat is) temperamentumuk szerint, és elkülönítették a kolerikus, a melankolikus stb. típusokat. Ezt ugyan bízvást és minden rizikó nélkül meg lehetett és lehet tenni, de ebből a politikusok és politikák érdemi minősítéséhez aligha lehet eljutni. Hasonló a helyzet e kísérelt minden finomításával is, mert semmivel sem tudok biztonságosabban mozogni a történetben, ha tudom, mondjuk, hogy Clemenceau szenvedélyes, Lenin harmonikus, Chamberlain flegmatikus, Daladier pedig szentimentális egyéniség volt. Mindez érdekes és fontos lehet életrajzok írása esetén, de nemigen visz közelebb sem az új típusú politikus, sem az általa képviselt megértéséhez.

Pareto, a neves szociológus, Machiavelli nyomán kísérletet tett rá, hogy megrajzolja korának főbb politikustípusait. Machiavelli szerint a nagy fejedelem ötvözi a fenevadat elpusztító oroszlán és a hurkot elkerülő róka alkatát, Pareto pedig saját korában vizsgálja a két alaptípust: az oroszlán-

forradalmárt és az íróasztal-rókat. Lényegében véve arra a következtetésre jut, hogy a kétféle alkat gyakran összekeveredik. Úgy véli ugyanis, hogy például az orosz-lánként fellépő Leninben valószínűleg több róka is megbújt, és mihelyt a merész tetteket a létező valóságra akarta alkalmazni, e rókák azonnal elszabadultak. Lenin annyiszor és oly nagy mértékben kötött kompromisszumot saját oroszlán mivoltával illetve a reális világgal, mint rajta kívül kevesen. Paretónak nem volt módja rá, hogy elméletét Mussolinin vagy Hitleren kipróbálja, mivel 1923-ban meghalt. Ezzel sem jutunk azonban messzire, mivel gyerekjáték kimutatni, hogy a két természet – a szimbolikus oroszláné és a szimbolikus rókaé – sok más politikusban is egyszerre megtalálható.

Napjainkban az általam alamuszinak nevezett osztályozás lényege abban áll, hogy a „rossz fiúkról” kimutatják, hogy alacsonyak, ragyások, kacskakezüek, rossz az orruk, a szemük állása, szeszínű a hajuk, beteges étkezési szokásaik vannak, szexuálisan aberráltak, ezenfelül pedig – ha csak egy mód van rá – még súlyos betegségekben is szenvednek. Ennek kimondott vagy kimondatlan ellentétele, hogy a „jó fiúk” természetesen szépek, daliások, egészségesek, példás családi életet élnek, a legjobb karbantartási módszereknek hódolnak, eszükbe sem jut, hogy megigyanak egy whiskyt, sőt ma már az sem, hogy elszívjanak egy cigarettát. Churchill kizárva a paradicsomból! Ha ilyen egyszerű lenne a dolog, történésre egyáltalán nem is lenne szükség, elegendő lenne néhány lantos, és szerzeményeik méltó előadására néhány tehetséges popsztár. Elöttem mindenestre úgy tűnik, hogy a kacskakéz vagy az italozás lehet ugyan fontos adalék egy személyiség ábrázolásában, de semmiképpen sem igazít el egy politika minőségét és annak valóságos racionalitási kompo-

nensét illetően. A valóság sokkal inkább az, hogy nagyon sok politikusnak van valamilyen púpja, és a kérdés csupán az, hogy vajon sikerül-e elrejtienie, vagy a lehető legjobb esetben erényt faragnia a hibából.

Az imént felsorolt sztereotípiák egyikével, a betegséggel kapcsolatban mindenestre egy kiegészítő megjegyzést kell tennem. Azt hiszem ugyanis, hogy a társadalomnak semmiképpen sem tesz jót, ha súlyosan beteg, és a betegség által szellemileg korlátozott vagy nehézségekkel küzdő emberek vezetik. Vélhetően nem tett jót például, midőn a legtöbb európai uralkodó udvartartásával egyetemben szifiliszben szenvedett, miként azok az előregedett uralkodók sem, akik minden bizonnyal a szenilitással küszködtek, és azok a politikusok sem, akik az átlagosnál jobban szorongtak, és a felsorolást még lehetne folytatni. A modern időkben azonban, hacsak nem mentális betegségről vagy visszafordíthatatlan kórról van szó, a betegség, mint meghatározó komponens eltűzését semmiképpen sem tartom célravezetőnek. A tételt legalábbis indokolatlan, sőt veszélyes megfordítani, és arra az álláspontra helyezkedni, hogy a rossz politikát valamilyen súlyos betegség határozta meg.

Vegyük Mussolini példáját. Róla elterjesztették, hogy ifjúkori nemi fertőzése következtében súlyos beteg volt, és ezen az alapon a húszas évek derekán már közeli halálával számoltak. A hír különféle formában minduntalan visszatért, és a Duce halála után a történetírásban évtizedekig tartotta magát a felfogás, hogy Mussolini alapvető tévedéseit legalább részben erre a misztikus, súlyos betegségre lehet visszavezetni. Miután azonban átvizsgálták minden rá vonatkozó orvosi iratot, kiderült, hogy Mussolininek az égvilágon semmi más baja nem volt, mint az, hogy nagy feszültségek idején az idegesség a gyomrára ment, és ilyenkor panaszai, sőt olykor sú-

lyos fájdalmai voltak. Azt hiszem, nyugodtan kimondhatjuk, hogy nem ezek az ideges gyomorpanaszok tették őt Mussolinivé. Hitler ugyan a háború idején valóban marokszámra nyelte a színes pirulákat, hol élénkítette, hol meg nyugtatta magát, és néhány év alatt, egészen pontosan 1941 végétől kezdve valóban rohamosan öregedett, és ideges rángásai is voltak, de valójában semmilyen szervi bajt nem mutattak ki nála. A legutóbb felbukkant „nagy szenzáció”, amely szerint Hitlernek homoszexuális hajlamai voltak, egyrészt egyáltalán nem új, másrészt nem is szenzáció. Miért is ne lettek volna ilyen hajlamai négyéves frontszolgálat után? Hitler homoszexualitásából ugyan meg lehet magyarázni rosszul sikerült női kapcsolatait és egyáltalán a nőkről alkotott véleményét, sőt talán még a férfirendek (például az SS) iránti nagy vonzalmát is, de aligha lehet közelebb jutni a fajelmélethez, a hódítási furorhoz és a zsidók tömegeinek lemészárlásához. A legtöbb, amit minden jel szerint állítani lehet, hogy Hitler paranoid és narcisztikus személyiség volt, amit nyilvánvalóan csak súlyosbíthattott homoszexuális hajlama, amelyet titkolnia kellett, illetve amelyet visszafojtott. De nem ezek a jegyek tették őt Führerré. Mi több, nem is ezek miatt bukkott el. Ha Hitler homoszexuális, paranoid és narcisztikus volt, úgy e problémákkal mindig is együtt élt, és ezekkel együtt érte el hallatlan sikereit 1925 és 1938 között. Végül a bukás biztos előérzetében lett testi-lelki nyomorékká. Nem folytatom. Bármekkora teret adunk is Hitler esetében a beteges tüneteknek, amelyek élete vége felé minden bizonnyal elhatalmasodtak, ezek nem adnak választ a nemzetiszocializmus történetével kapcsolatos legfontosabb kérdésekre. Arról már nem is szólva, hogy más helyzetben, más körülmények között az a kétségtelenül nagyon rossz testi-szellemi állapot, amelyben például Pompidou élete

utolsó éveit eltöltötte, mint látszólag aktív államférfi, aligha hozható közös nevezőre Hitler esetével, holott a betegség alapján ez lehetséges lenne.

Nézzünk egy másik sztereotípiát. A „rossz” politikus, a diktátor külső megjelenésével kapcsolatban az első megállapítás rendszerint úgy hangzik, hogy mindegyikük alacsony volt, amiből azonnal logikusan következik, hogy óvakodni kell a törtéteől. E szerint azonban óvakodni kellene még számos más történelmi szereplőtől is, olyanoktól, akik fényes emlékeket hagytak maguk után. Arról már nem is szólva, hogy a híres hármas valóban eltörpült ugyan – mondjuk – a korabeli svéd vagy a mai európai átlag mellett, de Hitler a német kortársak, Mussolini az olaszok, Sztálin pedig a grúzok között nem keltett feltűnést szokatlanul alacsony testmagasságával, mivel az nem is volt szokatlan.

Lényegében véve hasonló a helyzet a többi külső jegy körül is. Ha mondjuk Churchill, Roosevelt és Sztálin megjelenését figyelem, úgy nem tudnám megmondani, hogy egy női Apolló(nia) miként döntene hármójuk szépségversenyében. Ha Sztálin állítólagos vodkaivászatát (ami egyébként nem nyert bizonyítást, mivel többek szerint kizárólag a grúz vörösbor kedvelte) összevetem Churchill whisky-szeretetével, úgy megint csak nehéz megmondani, hogy ezen az alapon merre bilien a mérleg. Ha Sztálin kacská kezét Roosevelt paralitikus lábai mellett szemlélem, úgy vajon melyikük az igazán hátrányos helyzetű? Egyébként az USA huszadik századi történetének két nagy elnöke, Roosevelt és Kennedy egyaránt súlyos beteg volt. Nyújt ez támpontot bármilyen további politikai következtetésre? Aligha.

Az érdemi kérdés e modern politikusok esetében visszavezet kiindulási pontunk két fő tényezőjéhez: a racionalitáshoz és a kívánatos látszat megteremtéséhez. Az első

kérdés viszont mindjárt az, hogy vajon egyáltalán mit tekinthetünk a politikában ésszerűnek? Valami ilyesmit: a politikus elfogja korának realitásait, a bennük rejlő nehézségek valóságos természetét, ezekből következtetéseket von le saját teendőire nézve, és amennyire a körülmények, a mindenkori lehetőségek egyáltalán lehetővé teszik, azokat igyekszik a gondjaira bízott közösség javára megvalósítani. Emellett a politikától elválaszthatatlan, hogy a politikus úgy cselekedjék, hogy azáltal ne veszélyeztesse saját hatalmi helyzetét. Ez mintegy benne foglaltatik a „lehetőségek tudományában”.

A reáliák és a lehetőségek világában azonban – úgy tűnik – különbség mutatkozik a pillanatnyi és a hosszú távú elemek között. A huszadik század nagy formátumú politikai vezetői nemigen különböztek egymástól abban, ahogyan a pillanatnyi lehetőségeket felmérték, és amiként azok között kialakították a saját mozgásterüket. Valamennyien – Churchilltől Sztálinig és Roosevelttől Hitlerig – kiváló taktikusok voltak. Ez a kijelentés a diktátorok esetére alkalmazva valószínűleg meglepő, de majd megkísérlem érthetővé és elfogadhatóvá tenni. Churchillről tudjuk, hogy miután számos alkalommal csúfosan kudarcot vallott, végül nagyszerűen megtanult bujkálni a demokrácia fáradtságos útvesztőiben, és ravaszul kimódolt lépésekkel, nemegyszer utólag bevallott trükkök segítségével a legtöbbször elérte, amit egyébként meglehetősen autoriter természetének megfelelően a fejébe vett. Roosevelttől éveken át bújócskát játszott mind a kongresszussal, mind a Legfelsőbb Bírósággal, hogy új gazdaság- és társadalompolitikáját keresztülvigye, és noha annak számos eleme formálisan megbukott, gyakorlatilag végül mégis érvényesült. Annyira, hogy korabeli és utólagos bírálói kénytelenek voltak a beépített új elemek többségével együtt élni. Ami vi-

szont az amerikai külpolitikát illetve, Rooseveltnak ugyancsak róka módra kellett sompolyognia ahhoz, hogy lépésről lépésre növelje mozgásterét, és az amerikai társadalmat ráébredésre elkerülhetetlen feladatára. Mindkét eredményét nem kis részben kiváló taktikai érzékének köszönhette.

Hogyan állunk a diktátorokkal? Kettőről, Mussoliniról és Hitlerről bizvást állítható, hogy taktikai érzék híján sosem lettek volna „vezérré”. Vitathatatlan viszont, hogy az ő esetükben a sikerhez, amíg csak sikerről egyáltalán beszélni lehetett, a demokráciánál sokkal nagyobb mértékben hozzájárult a szerep, a megjelenés, a tömegek megigézése és elcsábítása. Erre még vissza térek, most viszont azt szeretném hangsúlyozni, hogy merő tévedés a diktátort minden vonatkozásban és mindenkor voluntaristának beállítani. Hitler képes volt rá, hogy felesküdjön a legalitás megörzésére, mi több, erre irányuló ígéretét, ha nem is szó szerint, de kancellári kinevezéséig lényegében véve betartotta, hajlandó volt szövetségeket kötni, és pontosan tudta, hogy egy adott közönség előtt miről és miként beszéljen. E nélkül nem nyerhette volna el sem a nagytöke és a hadsereg tekintélyes részének támogatását, sem Hugenbergnek és párttársainak együttműködését, és nem kaphatta volna meg Hindenburgtól a kinevezést.

1933 és 1938 között Hitler pontosan ki tudta számítani, hogy külpolitikai téren mit és hogyan engedhet meg magának. Taktikájának lényege e téren abban állt, hogy kizárólag a Németországgal szemben elkövetett igazságtalanságok kiküszöböléséről beszélt, és mivel volt miről beszélni, nagyon nehéz volt olyan érveket találni, amelyek segítségével érdemben vitatni lehetett volna a szempontjait. Milyen jogos érveléssel lehetett volna védeni a német hadsereg abnormalis korlátozását a fennálló nagy had-

seregek jelenlétében, lehetett-e szót emelni a legális alapokon nyugvó Saar-vidéki népszavazás és az ott aratott frenetikus német siker ellen, állíthatta-e bárki is, hogy Németország a saját területén nem gyakorolhatja szuverenitását, és ezért fenn kell tartania a demilitarizált zónát, vagy akár, hogy az Anschluss tilalmát elfogadható szempontokkal alá lehet támasztani? Utólag, de csak utólag vált világossá, hogy mindez csupán előkészület és egyúttal hazugság volt, ám hogy azzá minősül majd át, azt 1938-ig senki sem bizonyíthatta be, legfeljebb rossz előérzeteit fogalmazhatta meg. Mindent összevéve, Hitler kiváló taktikusnak bizonyult, évek hosszú során át nagyszerűen tudott bánni a valóság bizonyos adottságaival. Csak éppen a teljes valóság leglényegesebb elemeit nem fogta fel.

Ugyanezt, nagyjából szintén 1938-ig Mussoliniról is el lehet mondani. Bár ő már 1935-1936-ban súlyos politikai hibát követett el, ez még nem volt korrigálhatatlan, miként a spanyol polgárháborúban való olasz részvétel sem volt az. Mussoliniról is elmondható, hogy ritkán tévedett a részletekben, miközben az egészről kialakított nézetrendszere alapvetően hibás volt. Hibás volt a demokráciák lényegéről, aktuális erejéről és potenciáljukról kialakított képe, következésképpen hibás volt mindaz, amit a fasizmus vezérelte „Új civilizációról” összeokoskodott.

Mindkettejük esetében hozzátartozik a dolog érdeméhez, vagyis egy viszonylag tartós diktatúra lényegéhez, hogy a lakosság széles rétegeit nemcsak kábították és nemcsak szigorúan felügyelték, de egyúttal a háború előtti években arra is ügyeltek, hogy e lakosságnak legyen biztonságtudata és valamelyes komfortérzete is. A „széles tömegeket” ugyan eszközként használták, de érzéseiket, lelkiállapotukat mégis figyelembe kellett venniük. Ez hozzátartozott a reáliákon nyugvó taktikához. Ha úgy

tetszik: a rókasághoz. E jelenség egyik sokatmondó visszajára fordult tünete, mintegy a negatív hátoldala volt, hogy a világháború második felében, amikor már minden rosszul állt, sem Hitler, sem Mussolini nem akart vállalkozni rá, hogy a tömegek elé álljon. A két nagy rétor elnémult, mert érezte, hogy a tömegeket már semmiképpen sem tudja magával ragadni. A kommunikáció megszakadt.

Már utaltam rá, hogy a hatalmas tette vállalkozó Lenin Pareto szerint is nagyon okos taktikai rókának bizonyult. Lenin képes volt saját koncepciója mellé állítani a bolsevik vezető csoportot, jóllehet eredetileg alig volt, aki egyetértett vele, majd igencsak szerény, de jól szervezett és jól vezetett erőkkkel, valamint agyafűrt módszerekkel, szerencsésen megválasztott időpontban és helyen kipenderíteni a hatalomból annak birtokosait. Hajlandó volt a legnagyobb birodalmi-területi áldozatokra a hatalom megtartása érdekében, és ha elkerülhetetlennek látta, kész volt a politikai visszavonulásra is. Lenin is ragyogóan értett tehát a hétköznapi reáliák kezeléséhez, csak éppen a jövőről kialakított utópiája volt hamis. Mindez és e folyamatok részletei is elég jól ismertek, és nem hiszem, hogy további fejtegetésekre szorulnának.

Annál inkább bizonyításra szorul viszont, ha azt állítom, hogy a taktikai érzéket és a szükséges konszenzus megteremtésének igényét Sztálin sem nélkülözte. Márpedig valóban úgy vélem, hogy amennyiben Sztálint egyszerűen és kizárólag a voluntarizmus megtestesítőjének tekintjük, aki kizárólag a terrornak köszönhette uralmának tartósságát, úgy sohasem juthatunk el sem személyiségének, sem rendszerének megértéséhez. A magam részéről Sztálint egy minden hájjal megkent grúz rókának látom, akinek mérhetetlen elvakultsága ugyancsak mérhetetlen ravaszsággal párosult. Nagyszerűen válogatta meg és

váltogatta pillanatnyi barátait és ellenségeit, művészién meg tudta oldani, hogy a felelősséget rendszeresen másokra hárítsa, gondja volt rá, hogy ellenségnek mindig csak a társadalom viszonylag szűk csoportjait kiáltsa ki, miközben többnyire udvarolt az óriási többségnek. Mi több, időről időre kimutatta, hogy ez az óriási többség egyre jobban él, egyre alaposabb iskolai képzésben, orvosi ellátásban részesül, és a kultúrából mind nagyobb szelethez jut hozzá. Ha nem kérdezzünk rá mindennek a minőségére és szakmai-szellemi korlátaira, úgy azt mondhatjuk, hogy ezeknek az állításoknak volt is igazságalapjuk, mert a szovjet állam sem engedhette meg magának, hogy a lakosság nagy tömegeit semmibe vegye. Végtére is maga az ideológia róluk szólt, csakúgy egyébként, mint a német „Volk” és az olasz „nazione” esetében.

Hogyan állunk e nagy taktikusoknál a kívánatos látszatok megteremtésével, az eladhatóság követelményének való megfeleléssel? Úgy tűnik, hogy e téren a huszadik század első felében a stílus még alaposan különbözött a demokratikus és a diktátori megoldások között, és a hasonlóság csak magában az „eladhatóságra” irányuló törekvésben jelent meg. A politikus első feladata minden esetre már a század első felében is az volt, hogy eltüntesse a hátrányait, és szimpatikus képet alakítson ki magáról. A jársképtelen Rooseveltt elhitette magáról, hogy semmi baja sincs, és kultuszt alkotott abból, hogy a rádió mellett karoszékben üldögélve mesélt honfitársainak. Egyébként baráti segítséggel lábon állva is fényképezette magát. Az amerikai elnökök között disszimulálásban csak Kennedy múlta felül, aki számos betegség által megtámadott testét az egészség szobraként tudta megjeleníteni. Churchill a hibáiból gyártott erényt. Semmit sem tett nagyívó és örökké szivarozó képe ellen, sőt fotózásnál a szivarcsutkát még akkor is a kezében

tartotta, amikor már jó ideje se nem ihatott, se nem dohányzott. Ehhez már csak a jellegzetes győzelmi „V” betűt kellett ujjával megformálnia, hogy a szimpatikus, a nagyközönség által elfogadott és kedvelt Churchill-kép kialakuljon.

Hitler és Mussolini jóval nehezebben, Sztálin pedig hozzájuk viszonyítva is megkésve találta meg saját igazi színpadi alakját. Hitlert eleinte a tirolihoz hasonló, bajor népi gúnyában lehetett látni, de elég gyorsan vagy ő maga, vagy más rájött, hogy ez az öltözék bizony nevenséges. Valamivel később hosszú esőkabátban, kezében korbácsot tartva tündökölt, de ez, ha lehet, még groteszkebb hatást tett a szemlélőre. Következett azután a barna ing bricseszna drággal és csizmával, ami viszont egyenesen slamposnak volt mondható. Szalonöltözék, szmoking, utazóruha, minden előkerült, hogy azután – végre – megtalálja a megfelelő ruházkodási formát: az egyenruhát. Közben feltalálta a jellegzetes Hitler-bajuszt, és ezzel eltüntette arcának egyik aránytalanságát, valamint az oldalra fésült és homlokra hulló hajviseletet, amely szerencsésen korrigált egy másikat. Tudjuk, hogy időközben nagy gondot fordított beszédképességének, mimikájának és gesztusainak fejlesztésére.

Mussolini talán még változatosabb ruházkodási szokásokat követett, de ugyanott kötött ki, ahol Hitler, és a végállomás Sztálin esetében is ugyanaz volt. A háború idején végeredményben három daliát, három hőst látunk, akik elhíthetik magukról, hogy „fejfel magasbak mindeneknél”, holott csak közepesek voltak. Közös vonásuk, hogy míg jó néhány kortárs – így például Franco, Pétain vagy Pilsudsky – joggal viselte az egyenruhát, hiszen ők valóban katonatisztek voltak, a három diktátor számára ez csak kellék volt. Azt sugallta, hogy az egyenruha-költemény viselője nagy hadvezér, joggal parancsol a sokmillió hadse-

regnek, holott a valóságban ehhez minden képzettségük hiányzott. Hitler és Sztálin menet közben sokat megtanult a hadtudományból, Hitler azonban 1941-től kezdve óriási szarvashibákat és számtalan apróbbnak tűnő tévedést követett el, Sztálin „hadművészetének” pedig aránytalanul nagy volt az emberéletekben kifejezhető ára. Ami Mussolininál illette, ő tökéletesen dilettáns volt és az is maradt. Itt már látható, mintegy tettenérhető, hogy látszat és valóság menthetetlenül elszakadt egymástól. Sztálint ugyan a győzelem mintegy igazolta, de ez sem változtat azon, hogy ő is olyan szerepet játszott, amelyet nem rá szabtak.

Az önarckép kialakításának módszereiben kétségtelenül a két nacionalista diktátor, Hitler és Mussolini alkotta meg a modern iskolát. Mindenki más, Sztálint is ideértve, akkoriban csak a nyomukban bandukolt. Hozzáteszem, egy olyan iskolát hoztak létre, amelynek manapság – a diktatúrára jellemző személy körüli kultusz egyes elemeit leszámítva – minden politikus nebulója lett valamilyen módon. Mit kell leszámítani? Mindenekelőtt természetesen a dicső, katonás megjelenést, aminek a helyébe a lezser, ám mégis sportos allűr lépett, továbbá a nagyság mesterséges megjelenítését, a mellszobrok szériagyártását, valamint az ugyancsak sorozatban készülő dicsőítő irodalmi „alkotásokat”, amelyeket – mintegy természetes és mintegy spontán módon – a gyakori tévészerplések, plakátok, reklámok, pletykarovatok és a színes magazinok váltottak fel. Egyébként a Mussolini és Hitler által használt eszközök köre az ő koruk óta csupán kiteljesedett. Ők vetették be először a fotózás minden mennyiségben elvét, ők kezdték el a jól megválasztott helyszíneken tartott nagy beszédek rítusát, a történelemben elsőként Hitler folytatott gigászi választási kampányt, ő használta elsőként rendszeresen a rádiót. Hetente forgatták mindkettő-

jükről a filmhíradót, és a televíziót csak azért nem vették igénybe, mert még nem volt annyira kifejlesztve, hogy használni lehessen. Miben áll a módozatot érintő különbség az elmúlt század első és második fele között? Vélhetően főként abban, hogy akkoriban egy politikus maga kínálta ki önarcképét, utóbb viszont az imázsteremtéssel jórészt erre kiképzett szakemberek foglalkoznak a logopédustól a szabón és a sminkmesteren át a szövegíróig és a pszichológusig.

Oda jutottunk, hogy a választóvonal a „lehetőségek tudománya”, a politika keretében nem a megjelenésben, nem a lelki alkat formális jellegében, bizonyos keretek között nem is a betegségben, sőt még csak nem is a propaganda méreteiben található. Lehet valaki jó vagy rossz politikus, függetlenül attól, hogy alacsony vagy magas, ragyás vagy sima bőrű, melankolikus vagy kolerikus, szentimentális vagy harmonikus, kisebb vagy nagyobb mértékben narcisztikus (melyik politikus nem az legalább egy kicsit?) vagy – tegyük fel – egyáltalán nem az, és függetlenül attól is, hogy mérsékeltlen ünnepeletti önmagát vagy lázas önpropagandát folytat. Természetesen nagyon szerencsés az a politikus, aki jó kiállítású, arcvonásai harmonikusak, simán beszél és a hangja ércesen, mégis melegen cseng – avagy: csinos, elegáns, és kellemes alt, esetleg mezzoszoprán hangon szólal meg. Szerencsés, mert rajta már nem sokat kell „megcsinálni”, ám e tulajdonságok birtokában még mindig nem dől el, hogy vajon nagy vagy jó politikus-e.

Ha futólag is, de meg kell említeni, hogy a modern idők más szerepet osztottak le a nagyhatalmi politikának és a nagyhatalmak politikusainak, és mást a többieknek. Ebből a szempontból közömbös, hogy hány állam képvisellete jelenhetett meg éppen a nagyhatalmi mezőnyben – hét, mint a tizenkilencedik század utolsó

harmadában, három, mint az első világháború, kettő, mint a második világháború után –, az bizonyos volt, hogy ők szabják meg a világ arculatát és ezzel együtt a globálisan követendő politika, a jogrendszer, a gazdasági és pénzügyi körülmények alapjait. A többiek pedig – a közepes és a kicsi hatalmak mindenkori politikusai – azon törhetik a fejüket, hogy miként kövessék őket, ha van választási lehetőség még (egy ideig volt), úgy melyik félhez csatlakozzanak, de mindenesetre olyan módon, hogy ne veszélyeztessék országuk hosszú távú érdekeit. Ez a szerep egyszerűbbnek tűnik, ám gyakorlatilag szerfelett nehéz, és nagy a felelősség is, amely belőle a politikára háramlik. A reáliák felmérése legalább olyan fontos követelmény, mint a nagyhatalom esetében, és fennáll annak a szükségessége is, hogy e reáliákat a saját közönségükkel, választóikkal elfogadtassák, ami sokszor nagyon bonyolult feladat lehet.

A választóvonal vélhetően ott húzódik, ahol az egyik oldalon a személyiség mérlegelőképessége és a szükségesnek mutató változtatásokra való hajlam áll, és ez még olyan esetben is működik, amikor esetleg saját korábbi nézetét, eszmerendszerét kell a valóságban észlelt dolgok alakulása miatt felülvizsgálnia, míg a másikon a realitások lényegének mellőzésével kialakított ideológiához való feltétlen ragaszkodás jelenik meg. Bismarck nagy politikai bölcsességet fogalmazott meg, midőn azt mondta, hogy csak az ökor következetes. Az ideológiai fikszáció ugyanis vagy eleve magába foglalja, vagy fatálisan elvezet a voluntarizmushoz, előbb vagy utóbb fanatizmusként jelenik meg, aminek végső formája eljuthat odáig, hogy „annál rosszabb a tényeknek”. Az előbbi típus, bármilyen lelkialkatú is, el tud jutni az önkorrekcióig, az utóbbi viszont többnyire eljut a tévedhetlenség illúziójához. Az egyik tudatában van

a felelősségének és ebből eredően le tudja vonni a konzekvenciákat is, és akár győz, akár megbukik, képes megőrizni személyiségének intaktságát. Az utóbbi az elhanyagolt realitásrészletek bosszúállása idején mérlegelés és változtatás helyett minden problémaért másokra hárítja át a felelőséget, mind több és több ellenséget fedez fel maga körül, egyre jobban elhatalmasodik rajta a bosszúvágy, narcizmusa elmélyül, és ha klinikai értelemben nem is paranoiás talán, e betegség mind több tünetét produkálja.

Csakhogy... Csakhogy hozzá kell tennünk ehhez még valamit, ami fontosabbnak látszik a politikus egyéni alkatánál. E körülmény abban áll, hogy a demokratikus államszerkezetben mindig van alternatíva, és ha a politikus önmaga ezt képtelen belátni, úgy a korrekciót a demokrácia nélküle hajtja végre. Ennek tudata viszont még azt a politikust is mérlegelésre serkentheti, aki alkatilag erre nem nagyon hajlik. Diktatúra esetében azonban ez a lehetőség nem áll fenn, mert a diktatúra vagy tévedhetetlen, vagy nincs. A diktátor taktikázhat ugyan, de alapvető tévedésének kiigazítására nincs módja, mert miután tévedhetetlennek tüntette fel magát, sőt ezt maga is elhitte, nincs hátországa, ahová visszavonulhatna.

A közönséges halandók között vélhetően elég sok az ilyen ember. Szép számban találkozhatunk olyanokkal, akik a sajátjukon kívül semmilyen más elgondolást, elvet vagy igazságot nem hajlandók még csak meghallani sem, akikkel nemcsak vitatkozni, de még beszélgetni is képtelenség, mert oly mélyen és megmásíthatatlanul meg vannak győződve egyébként semmivel sem, vagy gyengén alátámasztott igazukról, hogy mindenkit, aki mást gondol, vagy tudatlannak, vagy mindjárt ellenségnek, áruónak stb. vélnék. Ez az értelmi, lelki megátalkodottság a spenót elkészítési

módjától a kutyatartáson át az ufó kérdésig és a szabadkőműves-zsidó-bolsevista-plutokrata összeesküvésig terjedhet. Az ilyen emberek kudarcaikért kizárólag másokat tesznek felelőssé, és azon még ál-mukban sem gondolkodnak, hogy mit tehetnének ők maguk. Megerősödik az ellenségképük, és kórosabb esetekben már mindenütt intrikát, csalást, árulást stb. gyanítanak. A köznyelv az ilyen emberről leginkább azt mondja, hogy hiányzik a józan paraszti esze, hogy tudományosan mit kell róla mondani, azt a pszichológusokra bízom.

Történésként viszont azt mondhatom, hogy e típus tartós jelenléte a legmagasabb politikai pozíciókban szervesen hozzá tartozott a huszadik század sajátosságaihoz, mi több, belépett a huszonegyedikbe is, csak éppen a terepe tolódott el. Leáldozóban van-e a napja, azt csak a jövő dönti el. Ez pedig többek között attól függ, hogy van-e a megfelelő helyeken elegendő számban olyan politikus, aki mérlegelni tudja a mára kialakult világhelyzet egész bonyolult rendszerét, és le tudja vonni a

szükséges következtetéseket ahhoz, hogy elkerülhető legyen az elmúlt évszázad első felében létrejött mély világválság valamilyen, nyilván több vonatkozásban más-milyen megisméllődése. Nem kétséges, hogy sikere érdekében ma már rendelkeznie kell azokkal a tulajdonságokkal is, amelyeket a kor a politikustól megkíván. Ellenkező esetben átmenetileg ismét sikert arathatnak olyan politikusok, akik képesek a tömegek elcsábítására, ám egyszermind voluntaristák és fanatikusok. Az ilyesfajta politikusnak minden jel szerint a mély megrázkódtatás idején van esélye rá, hogy a hozzá hasonlók sokaságából a csúcsra kerüljön. Nem véletlen, hogy a fanatizmus és a fanatizálhatóság általában ott erős, ahol sérelmi politikát lehet folytatni, többek között azért is, mert nagy a szegénység és bizonytalan a jövő.

Kulcsszavak: *a politika racionalitása, megjelenés és média, álrealizmus, diktátorok és demokratikus vezetők, Mussolini, Hitler, Sztálin, a személyiségalapú magyarázatok kritikája*

